

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

ЗМІНИ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ В ІСТОРИЧНІЙ, СОЦІАЛЬНІЙ, ПОЛІТИЧНІЙ ТА ПРАВОВІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Р. МЮЛЛЕРСОН

*доктор юридичних наук, професор,
ректор Школи права
(Таллінський університет)*

Початок ХХІ сторіччя, з-поміж іншого, видається поворотним пунктом в історії людства. Окрім економічних, політичних та інших важливих факторів, про це свідчить зростаюча кількість (та якість) книг, які представляють довготермінову історичну перспективу сьогодення та завтрашніх подій, поворотних пунктів та перспектив розвитку. Книги І. Морріса «Чому Захід є лідером — поки що» (екскурс в історію на 14 тис. років), Ф. Фукуями «Походження політичного порядку від доісторичних часів до Французької революції» (мандрівка в минуле приблизно на стільки ж років), С. Пінкера «Янголи беруть верх в нашій натурі: зниження рівня насильства з часом та його причини» (10 тис. років історії насильства) та деякі інші роботи свідчать про цю тенденцію. Чому ж ці та багато інших авторів відчувають потребу повертатись у такі давні часи для обговорення проблем сьогодення? Ніхто з них не є професійним істориком, і ніхто не спеціалізується

© Р. Мюллерсон, 2012

на стародавній історії. Найбільш правдоподібним поясненням цього буде те, що коли хід історії змінюється радикально, відповідь на сьогоднішні та завтрашні проблеми й питання можна знайти, лише розглядаючи поточні тенденції з точки зору історичної перспективи. Відомий російський поет С. Єсенін писав: «Лицом к лицу лица не увидать, большое видится на расстоянии».

Сам процес глобалізації, особливо такі його прояви, як посилення асиміляції (гомогенізації) у світі загалом та дисиміляції (гетерогенізації) в рамках окремих суспільств (у тому числі зростання кількості населення в тих країнах, стиль життя яких відрізняється від «традиційного»), а також наполегливе просування ідей західної ліберальної демократії та ринкової економіки піднімають питання не лише універсальності (однонаправленості) історії розвитку людства, але також і однорідності людських цінностей.

Переважаючою тенденцією західної соціально-політичної філософії від І. Канта до Д. Роулса та багатьох інших філософів, які працювали в цьому часовому проміжку та пізніше, було те, що можна назвати абстрактним філософствуванням та теоретизуванням, тобто конкретні методологічні рекомендації на основі загальних інтуїтивних передумов. Незважаючи на геніальні прозріння багатьох видатних мислителів, такому підходові бракує історичного та порівняльного аналізу. Тому дуже хочеться погодитися з Реймондом Гессом, який пише про те, що «...політична філософія повинна бути реалістичною. Грубо кажучи, це означає, що вона повинна цікавитись, насамперед, не тим, як люди повинні ідеально (чи «раціонально») чинити, чого вони повинні бажати, що цінувати, ким вони повинні бути та ін., але радше тим, які соціальні, економічні, політичні та інші установи діють у певному суспільстві в певний окремо взятий проміжок часу та що змушує людей так чи інакше поводитися за певних обставин»¹. Або, як пише Ф. Фукуяма: «Спершу — історія, а потім — теорія — саме такий підхід до аналізу я вважаю правильним: теорії потрібно виводити з фактів, а не навпаки. Звичайно, немає фактів у чистому вигляді без будь-яких теоретичних передумов. Ті, хто вважає, що вони, завдяки такому підходу, стають емпіриками, самі себе обманюють. Але занадто часто соціальна наука починається з елегантної теорії, щоб далі почати пошук фактів, які б її підтвердили»². Тому зовсім не дивує те, що всі ці філософії підтримують або підтримували раніше певну версію політичних домовленостей, що базуються на ліберальних західних демократичних цінностях³. Для того, щоб уникнути такого теоретизування без вивчення конкретних суспільств, які існували раніше чи існують зараз, зокрема того, чому деякі з цих суспільств були рабовласницькими, у той час як інші стали ліберальними демократіями, чому в одних країнах править Іді Амін, Саддам Хусейн чи інший сумнозвісний диктатор, а в інших демократично обрані ліберали неспроможні

¹ *Geuss R. Philosophy and Real Politics.* — Princeton : Princeton University Press, 2008.

² *Fukuyama F. The Origins of Political Order. From Prehuman Times to the French Revolution.* — London : Profile Books, 2011. — P. 24.

³ Критика антиісторичного політичного теоретизування, див., напр.: *Geuss R. Philosophy and Real Politics.* — Princeton : Princeton University Press, 2008 і *Political Philosophy versus History: Contextualism and Real Politics in the Contemporary Political Thought* / ed. by J. Floyd, M. Stears. — Cambridge, NY : Cambridge University Press, 2011.

віднайти вирішення поточних проблем, слід повернутись у минуле та подивитись на проблему під іншим кутом зору.

1. Дисиміляція та асиміляція в історії людства. Усі ми, *homo sapiens*, походимо з одного африканського селища. Десятки тисяч років процес завоювання планети супроводжувався процесом дисиміляції, тобто і як індивіди, і як людські суспільства ми все більше відрізняємось одне від одного. Сьогодні, коли світ перетворився на глобальне селище, почався повільний та болісний процес асиміляції. Точніше, відбуваються два суперечливі, конкуруючі, а іноді навіть певним чином взаємовиключні процеси: світ, як єдине ціле, стає все більш гомогенним, а окремі суспільства робляться все більше гетерогенними.

Відносна однорідність світу не є чимось абсолютно новим. Як давні, так і сучасні імперії зробили свій внесок у цей процес. Крах двополусної міжнародної системи, падіння СРСР як протиполюсних західним економічним та політичним системам, а також відкриття Китаю всьому світові є ознаками гомогенізації світу, яка посилюється. Із багатьох точок зору цей процес є спонтанним. Взаємодіючі та взаємопроникаючі суспільства переймають одне в одного найкраще (або те, що вони вважають найкращим); потік товарів, ідей та практик через державні кордони робить суспільства, що взаємодіють, у більш чи менш важливих аспектах подібними одне до одного.

Хвиля міграції, що здійснюється зараз, є одночасно одним із проявів та результатом процесу глобалізації, сприяє обом тенденціям — як асиміляції всього світу, так і дисиміляції окремих суспільств. Донедавна основними причинами виникнення більшості хвиль міграції були переважно економічні підстави (стимули й антистимули) та збройні конфлікти. Але при цьому ми вже бачимо, що важливу роль у цьому процесі починає відігравати фактор навколишнього середовища. Ян Морріс попереджає, що «через глобальне потепління найбільші жахи антиімміграційних активістів справдяться до 2020 р. Десятки мільйонів найголодніших, розлючених та відчайдушних людей почнуть тікати з мусульманського світу до Європи та з Латинської Америки до США. Міграція населення може зменшити значення будь-яких історичних процесів, пробудивши проблеми, які прийшли колись зі степової «магістралі», що нею орди Батия, Чингісхана та інших кочівників колись мігрували на Захід або на Схід»¹.

Глобалізація, і особливо хвилі міграції як один із її проявів, будучи джерелом гомогенізації світу, спричиняють також гетерогенізацію окремих суспільств. У більшості суспільств у всьому світі з'являється все більше і більше матеріальних чинників, ідей, практик та громадян іноземного походження. Деякі великі міста (особливо в Західному світі) є мікрокосмами світу в цілому. Якщо закордонні матеріальні блага, як правило, сприймаються досить доброзичливо (хоч і тут є винятки), то поява чужих ідей, практик і особливо носіїв цих ідей та практик часто викликає несприйняття з боку місцевого населення.

У зв'язку з цими спірними паралельними процесами гомогенізації та гетерогенізації виникають серйозні проблеми. Світ практично перетворився на єдине

¹ *Morris I. Why the West Rules — For Now: The Patterns of History and What They Reveal about Future.* — London: Profile Books, 2011. — P. 603.

ціле, у рамках якого всі процеси взаємопов'язані, але слабо керовані. Усе у світі взаємопов'язано, і часто наші свідомі та сплановані вчинки мають непередбачувані та небажані наслідки. Негативні події, що відбуваються в одній частині світу, мають безпосередній вплив на інші. Економічні та фінансові кризи, теракти, забруднення навколишнього середовища, хвилі неконтрольованої міграції є основними негативними наслідками глобалізації.

2. Універсальна історія та історичний детермінізм. Крім спонтанної гомогенізації світу, мали місце й свідомі спроби зробити світ більш однорідним. Моно-теїстичні релігії, такі як християнство та іслам, шляхом завоювання або місіонерської діяльності намагались зробити світ однорідним з точки зору віри. Ідеї епохи Просвітництва, що базуються на вірі в універсальність розуму та можливість його перемоги над емоціями, спонтанністю та ірраціональністю, були потужним джерелом спроби переробити світ згідно зі складними схемами¹. Найвідомішим породженням Просвітництва був, звичайно, марксизм, метою якого було свідоме перетворення світу за зразком, який К. Маркс та марксистичні теоретики винайшли науковим шляхом. У цьому випадку історичний детермінізм та волюнтаризм об'єднують сили. Відкривши соціальні закони, які беззаперечно провели б усі суспільства однаковими стадіями до повного звільнення людства в умовах комуністичної ідеології, марксистичні вважали себе зобов'язаними полегшити родові муки нового світу, зігравши роль повитухи. Ерік Олін Райт справедливо вважає, що «Маркс запропонував досить детерміністську теорію падіння капіталізму». Але при цьому він далі інтригує нас, додавши, що разом із цим К. Маркс запропонував «порівняно волюнтаристську теорію створення його (капіталізму) альтернативи»². Потрібно зазначити, що не лише марксизм винний у змішуван-

¹ Спадщина Просвітництва, основними елементами якої є автономія, розум та універсальність (див., напр., *Todorov T. In Defence of the Enlightenment. — London : Atlantic Books, 2009. — P. 4–5*), базується на основі прогресу людства не тільки в галузі природничих наук. Важко сказати, чого було більше серед негативних наслідків (чи, радше, побічних ефектів) деяких визвольних ідеалів Просвітництва: чи були вони зловживанням цих ідеалів, їх спотворенням або, можливо, всі великі ідеї містять потенціал не тільки для добра, але й для зла. Наприклад, у наш час процес сприяння демократії, як і його попередник, цивілізаційна місія, чи «білого доля тижка» в XIX ст., хоча і в різному ступені й формі, має два аспекти — ідеалістично-гуманітарний і лицемірний. Обидва ці аспекти мають коріння в подвійній спадщині епохи Просвітництва: прагнення до свободи та прагнення до панування. У Європі ідеї Просвітництва слугували значною мірою меті звільнення і в той же час створенню умов, матеріалів, а також інтелектуальної та психологічної передумови колоніального панування за межами Європи. Ден Хінд зазначає, що «ми впевнено можемо простежити історію Просвітництва від Бекона до Британської імперії і до сучасної глобальної адміністрації. Повстанські європейські держави в період після 1700 р. значно залежали від “освічених” установ технологічної бази, що у свою чергу сприяло світовому пануванню. Бажання отримати загальне знання на службі тотальної сили, які ми знаходимо в управлінні оборони й Міністерстві оборони, є проявом епохи Просвітництва. Але ця історія повинна ігнорувати такі прояви Просвітництва, як свобода дослідження і свобода друку. Адже Просвітництво не могло міститись у цих умовах та їх еквівалентах у радянській Росії та нацистській Німеччині. Просвітництво інформувало рух національного і соціального визволення всередині та за межами Європи, як і колоніальні держави про воєнні технології виробництва» (*Hind D. The Threat to Reason // Verso. — 2007. — P. 104*). Шведський письменник Пер Улоф Енквіст зазначає, що, «якщо Просвітництво має раціональне і тверде обличчя, яке є вірою в розум та емпіризм у математиці, фізиці й астрономії, він має також і м'яке обличчя, наприклад, свободу думки, терпимість і свободу» (*Enquist P. O. The Visit of the Royal Physician // Vintage, 2004. — P. 92*). Це «тверде обличчя», що є морально нейтральним, використовувалось не тільки для того, щоб звільнити чоловіків і жінок від політичних репресій, економічних труднощів і залежності від сліпих сил природи, але також для встановлення домінування.

² *Wright E. O. Envisioning Real Utopias // Verso. — 2010. — P. 98.*

ні понять, які на перший погляд здаються цілковитими протилежностями, пропонувати пояснень соціальних процесів; ці «непримиримі явища», якщо можна так висловитись, беруть початок від так званого іудейсько-християнського світогляду, особливо з огляду на спадщину епохи Просвітництва.

Домінуюче ліберально-демократичне бачення світу, яке, втім, вказує в іншому напрямі, методологічно схоже з марксистськими «науковими» відкриттями. У цьому немає нічого дивного, оскільки обидва вони є спадкоємцями Просвітництва і сповідують лінійне бачення історичної еволюції людського суспільства. Подібно до марксизму уявна ліберально-демократична картина розвитку світу є поєднанням детерміністичних та волюнтаристських елементів. Будучи впевненими в тому, що, урешті-решт, усі суспільства почнуть розвиватись у напрямі ліберальної демократії вільного ринку, багато ліберал-демократів також вважають себе зобов'язаними допомогти суспільствам, які ще не є ліберально-демократичними, стати на цей шлях. Прагнення цього та практичні дії, що за ним стоять, виявились особливо потужними в англосаксонських країнах. Уолтер Рассел Мід говорить про це як про «"теорію вігів", або теорію історії, яка бачить повільний і поступовий хід прогресу в умовах вільного суспільства в якості домінуючої сили не тільки в англо-американській історії, а й у всьому світі»¹. Він відзначає, що Велика Британія, а пізніше Сполучені Штати Америки, як морські держави, встановивши ліберальний морський міжнародний порядок, використовують «стратегічну гнучкість морської держави, певною мірою захищеної від суперництва та ворожості наземних держав в оточенні могутніх сусідів, щоб побудувати енергетичну стратегію, якій інші країни не змогли б нічого протиставити. Це означає використання влади над морями, що допомагає розміщувати колонії, чие багатство та успіх зміцнює метрополію. Вона включає в себе створення глобальної системи, яку відносно легко встановити і яку після її створення надзвичайно важко знищити»². Суть такої точки зору не лише в тому, що у світі практично неминуче домінували англосаксонські країни, але ще й у тому, що, аби інші суспільства не були відкинуті, використовуючи марксистську лексику, на смітник історії, вони *volens nolens* мусять ставати все більше й більше схожими на англосаксонські суспільства.

Джон Грей, наприклад, пояснює, що бачення світу колишнім Прем'єр-міністром Великої Британії Т. Блером було спрощеним прямолінійним баченням, у рамках якого світ рухається до конкретного кінцевого пункту призначення, оскільки він «ніколи не сумнівався в тому, що глобалізація створює передумови для виникнення ринкової економіки в усьому світі, що, зрештою, буде доповнене глобальною демократією»³. Таким чином, Т. Блер також вірив у перемогу добра⁴. Джон Грей абсолютно правильно застерігає від утопічних мрійників-провидців, які приходять у політику. Прихід до влади тандема Буш-Блер призвів

¹ Mead W. R. God and Gold. Britain, America, and the Making of the Modern World. — London : Atlantic Books. — 2007. — P. 15.

² Там само. — С. 95.

³ Gray J. Black Mass. Apocalyptic Religion and the Death of Utopia. — London : Allen Lane. — 2007. — P. 97.

⁴ Там само.

до катастрофічних наслідків, серед яких застереженням для майбутніх поколінь повинне стати вторгнення до Іраку в 2003 р. Разом із тим Дж. Грей, як і його попередник із Лондонської школи економіки та політичних наук (*LSE*) К. Поппер, який запровадив у філософії політики концепцію «поступових соціальних перетворень», сам виступає абсолютистом, заперечуючи будь-яку позитивну роль соціальних утопій і політиків-провидців. Джон Грей також занадто жорстко ставиться до спадщини епохи Просвітництва, розглядаючи її лише як монолітне ціле. Так звана «війна проти тероризму» є не стільки війною розуму проти насильства, виправданого релігійними догмами, як війною однієї віри проти іншої. Йдеться про віру в перевагу західних цінностей, у тому числі вільного ринку, глобалізації і демократії, проти віри в здатність ісламу відновити справедливість і благополуччя всього людства. Тому зовсім не випадково Т. Блер був одним із найбільш набожних, якщо не найбільш набожним, Прем'єр-міністром Великої Британії впродовж багатьох років, а колишній президент Дж. Буш був не лише новонаверненим християнином, але й дуже близьким до американських релігійних консерваторів, багато з яких вірять у буквальне тлумачення Біблії.

Багато з тих, хто сприяв ліберальній демократії або робить це сьогодні, також вважає, як правило, відкрито не визнаючи це, що в процесі еволюції всі суспільства рухаються в одному напрямі, і лише зажерливі та егоїстичні лідери заважають своїм народам досягти землі обітваної. Наприклад, сто років тому американські баптисти, бажаючи бачити цивілізовану Росію після більшовицької революції 1917 р., вважали, що «раніше чи пізніше Росія отримає якщо вже не Банкер Гілл та Йорктаун, то, як мінімум, Раннімід та Велику хартію вольностей»¹. Таким чином, вони передбачали для Росії якщо не американський шлях розвитку, то, принаймні, британський, який при цьому не відступає від лінійного, англосаксонського, напряму розвитку. З тих пір змінилось небагато. Твір Ф. Фукуями «Кінець історії та остання людина» може вважатись сьогодні чимось на зразок карикатури ліберально-демократичного бачення майбутнього, але стриманіші та більш приховані версії такого ж бачення лишаються актуальними як ніколи. У цікавій, зваженій та прогресивній статті Д. Дедні та Г. Д. Айкенберрі йдеться про те, що «як нацисти передбачили “новий порядок” у Європі, а Радянський Союз створив внутрішній економічний та політичний порядок, те ж саме зробив ліберальний Захід». При цьому, використовуючи той самий метод, вони доходять оптимістичного висновку: «зовнішня політика ліберальних держав і надалі повинна базуватись на широкому припущенні про те, що, у кінцевому рахунку, існує лише один шлях до майбутнього і він, по суті, ліберальний за своїм характером», та «ліберальні держави не повинні вважати, що історія закінчилася, але вони можуть бути впевнені, що вона на їхньому боці»². Це — лише трішки модифікована та осучаснена версія детерміністського пояснення історії.

¹ *Foglesong D. S.* The American Mission and the «Evil Empire». — Cambridge : Cambridge University Press, 2007. — P. 38.

² *Deudney D., Ikenberry G. J.* The Myth of the Autocratic Revival. Why Liberal Democracy Will Prevail // Foreign Affairs. — 2009. — January–February.

І тут знову з'являється волюнтаризм, що живиться своєю протилежністю, — детермінізмом. Це агенти людства, які знаходяться на «правильній стороні історії» та розуміють долю людства. Політичні режими, а також економічні системи, які знаходяться на «неправильній стороні історії», повинні відійти і що швидше, то краще. Славою Жижек справедливо зауважує, що «легко висміювати ідею Фукуями про “кінець історії”, але більшість людей сьогодні є фукуямцями, приймаючи ліберально-демократичний капіталізм як віднайдену формулу ідеального суспільства, в рамках якого все, що можна вчинити, — це спробувати зробити його ще більш справедливим, більш терпимим і т. ін.»¹. Така тріумфальна історична однонаправленість є не просто примітивною та неправильною, вона може бути дуже небезпечною. Уся історія людства свідчить про те, що немає остаточної форми соціального, політичного чи економічного устрою суспільства, а домінування ніколи не було вічним. Таким чином, С. Жижек має рацію, говорячи, що «ми повинні безжалюбно відкинути переконання про те, що лінійний хід еволюції “на нашому боці”, та що історія “працює на нас”»². Про це стає відомо лише *ex post facto* і, як правило, через тривалий час після події, до якої нас веде історія. Ми, сучасники, можемо робити лише більш-менш поінформовані припущення.

Якщо численні ліберал-демократи, які щиро вірять в остаточну перемогу своєї ідеології та практики у всіх країнах, вважають, що кращим способом просування ліберальної демократії є приклад та допомога тим суспільствам, які вирішили наслідувати їх, то існують також так звані ліберальні інтервенціоністи, які вірять у потребу активного розширення кола ліберальних демократій. У США ліберальні інтервенціоністи, такі як С. Пауер і А.-М. Слотер, об'єднали зусилля з неоконсерваторами, зокрема П. Вулфовіцем, Р. Каганом та Р. Шунеманном, хоча причини приходу останніх до аналогічних методологічних висновків є зовсім іншими. Якщо інтервенціоністська політика неоконсерваторів в основному диктується прагматичними інтересами США (нафта, газ, стратегічні вигоди), то ліберальні інтервенціоністи, зазвичай, щиро вірять у свою місію — зробити світ кращим місцем для всіх народів.

Очевидним є те, що історія не є безособовим вічним двигуном, вона створюється чоловіками (а зараз і жінками). Говорячи словами К. Маркса: «Люди самі творять свою історію, але вони не роблять її так, як їм заманеться, вони не роблять її в самостійно обраних обставинах, але за обставин, які вже існують, існували раніше та прийшли з минулого»³. Або, як говорить І. Морріс, який вивчав соціальний розвиток за останні 14 тис. років, «соціальний розвиток — це не подарунок і не прокляття, яке лежить на людстві...; це — те, що ми самостійно творимо, але не можемо самостійно обирати»⁴. Дослідження, які проводились протягом більш тривалого історичного періоду, доводять необхідність плануван-

¹ Žižek S. First as Tragedy, Then as Farce // Verso. — 2009. — P. 88.

² Там само. — С. 149.

³ Marx K. The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte. — Rockville : Arc Manor, 2008. — P. 15.

⁴ Morris I. Why the West Rules — For Now: The Patterns of History and What They Reveal about Future. — London : Profile Books, 2011. — P. 194.

ня на майбутнє та те, що минулі та теперішні тенденції певним чином цьому сприяють. Разом із тим, наші плани ніколи не виконуються як передбачається, тому ми повинні завжди бути готові їх виправити. Найголовнішим є те, що історія ніколи не переслідує конкретну мету. Історія являє собою поєднання трьох категорій факторів: детерміністських (не все є можливим, а деякі речі є неможливими, принаймні на цей час); волюнтаристських (досить багато речей, дійсно, залежать від нашого цілеспрямованого вибору і зусиль) і випадковості (багато речей просто відбуваються, вони не залежать від нашого свідомого чи несвідомого вибору і не зумовлені будь-якими вже існуючими факторами).

3. Теорії демократичного миру. Одним з аргументів на користь просування ліберальної демократії у всьому світі є віра в так звані демократичні теорії миру. Суть цих теорій у твердженні про те, що демократії не ведуть війн одна проти одної¹. Однак інші автори стверджують, що зрілі ліберальні демократії не воювали одна проти одної, авторитарні або тоталітарні держави зазвичай проходять небезпечний період переходу до демократії, а історичні факти за останні 200 років показують, що на даному етапі країни стають усе більше (а не менше) войовничими і справді воюють з іншими демократичними державами. Частково це пов'язано з тим, що демократизація супроводжується зростанням націоналізму, іноді в його крайніх виявах². Більш того, той факт, що ліберальні демократії не воювали одна проти одної, зовсім не означає, що вони не діють войовничо щодо недемократичних держав або країн із молодими демократіями. Військові кампанії Вашингтону проти Ірану в 1953 р., Чилі в 1970-х роках і в низці інших ситуацій показують, що мир чи війну провокують не стільки демократія чи її відсутність, скільки відповідність поведінки певної країни очікуванням її більш могутніх сусідів. Або, говорячи про глобальні питання, чи її поведінка відповідає очікуванням Вашингтона або країн Євroatлантичного альянсу. Нарешті, навіть якби ми припустили, незважаючи на всі сумніви, можливість того, що всі суспільства можуть стати ліберальними демократіями, лишилась конкуренція за обмежені ресурси, за лідерство, а також безліч інших потенційних джерел конфлікту. Тому демократичні теорії миру не мають жодних шансів. Це не тільки тому, що демократизація держави часто являє собою серйозну загрозу для безпеки у світі, але й через спроби демократизувати те, що не піддається демократизації, що взагалі та у конкретний період зокрема може становити ще більшу загрозу.

Крім невизначеності та прихованих ризиків побудови реальної політики на теоріях демократичного миру, активне просування ліберальної демократії, у тому числі шляхом застосування військової сили, теж пов'язане з певними небезпеками. Крістофер Хобсон зробив дуже доречне зауваження: «Будь-які передчасні святкування є, вочевидь, зайвими, як і ідеї, пов'язані з демократичним миром, що скоро став основним виправданням та потенційним мотивом “програми свободи” адміністрації Дж. Буша, яка найвідвертіше виявила себе у

¹ *Russett B.* Grasping the Democratic Peace: Principles for Post-Cold War World. — Princeton : Princeton University Press, 1994; *Doyle M. W.* Ways of War and Peace. — New York : W. W. Norton, 1997.

² *Mansfield E., Snyder J.* Democratization and War // Foreign Affairs. — 1995. — May/June; *Snyder J.* From Voting to Violence: Democratization and National Conflict. — New York : W. W. Norton & Co. Ltd., 2001.

формі примусової демократизації Іраку. Замість того, щоб “стояти за мир”, демократія миру спровокувала глибокий розкол та витратну війну¹. Дійсно, спроби нав’язати демократію миру можуть призвести до війн, що ніяк не пов’язані з демократією. Наша здатність передбачати майбутнє, особливо довгострокові тенденції суспільного розвитку, є дуже обмеженою. Кожен великий соціальний план виявлявся свого роду утопією. Усі спроби радикально змінити суспільство мали значні несподівані та небажані наслідки.

4. Проблеми ліберальної демократії та демократичний капіталізм. Імовірно, найбільш важливим недоліком активного заохочення ліберальної демократії у світі є примітивна віра в лінійну еволюцію світу, що рухається в одному напрямі. І хоча, як ми писали раніше, глобалізований світ стає більш однорідним, цей процес іде дуже повільно, шляхом спроб та помилок, і тенденції сьогодення можуть втратити свою актуальність уже завтра. Крім того, глобалізація має свої небезпеки та свою межу. Цілком можливо, що принаймні в деяких сферах для того, щоб вирішити ці проблеми, суспільства вважатимуть за необхідне обмежити певні аспекти та наслідки глобалізації. І хоча саме Захід був рушійною силою глобалізації та гомогенізації світу, він не зможе лишатись нею вічно. У людській історії ще не було такої політичної або економічної системи, імперії чи великої держави, чиє панування не добігало кінця, чиї методи, які можуть широко перейматись іншими, не стали б застарілими. Прискорення змін та розвитку багатьох частин світу в результаті глобалізації означає лише те, що злети та падіння великих держав відбуватимуться швидше, ніж будь-коли раніше в людській історії². Навіть якщо зовсім не брати до уваги фінансово-економічну кризу Заходу, вже зараз зрозуміло, що країни Сходу і, насамперед, Китай, використовуючи, *inter alia*, наукові та навіть соціальні досягнення Заходу, поєднуючи їх із власними традиціями та винаходами, безперечно, змінять співвідношення сил у світі. Спроби нав’язати, навіть із благородних намірів, власну модель іншому суспільству покладуть край соціальному розвитку, оскільки поступова еволюція людства відбувалася не тільки за рахунок зовнішніх запозичень, але й завдяки соціальним експериментам та конкуренції³. Чарльз Купчан пише, що «криза управління в західному світі відбувається в особливо незручній для цього момент. Міжнародна система перебуває в процесі тектонічних змін у зв’язку з поширенням багатства та влади в нових регіонах. Глобалізація повинна була зіграти на користь ліберальних суспільств, які, ймовірно, краще всього можуть скористатися швидким та нестійким характером глобального ринку. Але замість того постраждали саме розвинені демократії Північної Америки, Європи

¹ *Hobson C. Round table: Between the Theory and Practice of Democratic Peace. Introduction // International Relations. — 2011. — Vol. 25. — № 2. — P. 147.*

² Незважаючи на попередження Н. Фергюсона про те, що очікування загибелі імперії (а США, на його думку, є імперією, і повинні це визнати) — це процес, який не обов’язково повинен займати сотні років і може відбуватися досить раптово, можуть бути завишеними (*Ferguson N. Complexity and Collapse. Empires on the Edge of Chaos // Foreign Affairs. — 2010. — March–April*), немає жодних сумнівів щодо того, що прискорення соціальних змін, які є результатом і частиною процесу глобалізації, означає, що зміщення співвідношення сил у світі також відбуваються набагато швидше, ніж століття тому.

³ *Landes D. The Wealth and Poverty of Nations. Why Some Are So Rich and Some So Poor. — Warminster : Little, Brown and Company, 1998. — P. 38–39.*

та Східної Азії — саме тому, що економіки їхніх країн є розвиненими та відкритими для світу»¹. Крім того, не можна бути до кінця впевненим у тому, що існуючі та домінуючі соціальні механізми ідеально підходять для подолання нових та непередбачених проблем. Уже сьогодні ми бачимо, що ліберальна демократія має певні недоліки. Було б нерозсудливо задовольнятися словами В. Черчилля, які стали мантрою для багатьох, про те, що «демократія є найгіршою формою правління з усіх інших форм, які час від часу випробовувались» (кажуть, що В. Черчилль також зазначив, що «найкращим аргументом проти демократії є п'ятихвилинна розмова з середнім виборцем»).

Є кілька недоліків ліберальної демократії, що стають очевидними зараз, коли світ стає все більш глобалізованим. По-перше, сучасна демократія виникла паралельно, розвивалася в рамках так званих держав-націй, а її успіх залежав від них. Позитивна кореляція між демократією та націоналізмом виникла історично². Сьогодні, однак, більшість країн є мультикультурними, тому вони перетворюються на багатонаціональні та багатоконфесійні. Націоналізм перестав грати позитивну визвольну роль, а його вплив стає все більш негативним.

Не менш руйнівною є пряма залежність між грошима та демократією, особливо у Сполучених Штатах Америки. Якщо в деяких країнах, що розвиваються, і країнах із ринком, що формується, для того, аби стати мільярдером, потрібно мати політичну владу, то в цитаделях ліберальної демократії для того, щоб бути обраним на високий політичний пост, потрібно якщо не самому бути мільярдером, то принаймні на них спиратися. Як пише Д. Сакс, «корпоративне багатство трансформується в політичну владу через фінансування виборчої кампанії, корпоративний лобізм та плив кадрів з уряду в промисловість і навпаки»³, крім цього він стверджує, що в Америці панує політична система «корпоратократія, у рамках якої інтереси потужних корпоративних груп домінують над політичним порядком денним»⁴. Ще одним недоліком ліберальної демократії є існування в

¹ *Kupchan C.* The Democratic Malaise. Globalization and the Threat to the West // *Foreign Affairs*. — 2012. — January–February.

² Джон Стюарт Мілль, один із найвідоміших ліберальних мислителів, стверджував, що демократія може процвітати тільки там, де «межі уряду головним чином збігаються з межами громадянства» (*Mill J. S.* *Utilitarianism. On Liberty, Considerations of Representative Government*. — Oxford: Basil and Blackwell, 1993. — P. 394). Його аргументи на користь цього твердження групувалися на аналізі необхідних умов для розквіту демократії: «Серед людей, що не мають братерського почуття, особливо якщо вони читають і розмовляють різними мовами, не може існувати єдиної суспільної думки, необхідної для роботи представницьких установ» (там само. — С. 392). Значно пізніше, в 1969 р., Л. Купер щодо цього стверджував, що: «...Культурна різноманітність і плюралізм автоматично накладають сувору необхідність домінування однієї з культурних секцій. Це виключає можливість консенсусу, або інституційної інтеграції, або структурного балансу між різними секціями та робить необхідним недемократичне регулювання відносин всередині секцій» (*Kuper L.* *Plural Societies: Perspectives and Problems // Pluralism in Africa / ed. by L. Kuper, A. Smith*. — Berkeley, Los Angeles University of California Press, 1969. — P. 14). Ми бачимо, що історично однорідний характер суспільств якщо не зумовив виникнення і розвиток демократії, то принаймні сприяв йому, і якби вони не були достатньою мірою однорідними, їх потрібно було б такими зробити. Як зазначив у 1861 р. італійський письменник і політик Массімо Тапареллі д'Азегліо: «Ми створили Італію. Тепер все, що ми повинні зробити, це створити італійців» (*Tharoor S.* *Pluribus E. India: Is Indian Modernity Working? // Foreign Affairs*. — 1998. — Vol. 77. — №. 1. — P. 128). Інакше кажучи, д'Азегліо вважає, що без необхідної однорідності країна існувати не зможе.

³ *Sachs J.* *The Price of Civilization. Economics and Ethics after the Fall*. — London: The Bodley Head, 2011. — P. 116.

⁴ *Sachs J.* *The Price of Civilization. Economics and Ethics after the Fall*. — London: The Bodley Head, 2011. — P. 106.

самому серці демократії інституту періодичних виборів. У результаті практично всі західні ліберальні демократії зіштовхуються з проблемою швидкоплинності політичної влади. «Проблема швидкоплинності посилюється антиплановим менталітетом»¹, — відзначає Дж. Сакс. Неспроможність вжити необхідних заходів в умовах нинішньої фінансової та економічної кризи є лише однією з ознак демократичної швидкоплинності.

Зовнішні проблеми демократії є ще серйознішими. Інститути сучасної демократії, що виникли та були адаптовані до національних держав, не підходять для міжнародних відносин та взагалі перестають бути ефективними зараз, в умовах розмивання раніше чітких меж між зовнішніми та внутрішніми справами. Чи означає демократія в галузі зовнішніх зв'язків «одна держава — один голос»? У цьому випадку Науру та Китай матимуть однакову вагу, що з точки зору системи «одна людина — один голос» виглядає не тільки несправедливо, але й абсурдно. Чи буде це означати, що демократичні держави повинні мати вагоміший голос, ніж недемократичні держави? Тоді постає інше питання: як поділити голоси? Ідеї так званої космополітичної демократії² можуть у кращому випадку допомогти вирішити деякі проблеми дефіциту демократії у світі, що глобалізується. Більшість населення країн ЄС постійно скаржиться на відчуження інститутів ЄС від проблем європейських народів та дефіцит демократії. І все це в групі держав, історія, традиції та рівні розвитку яких є відносно близькими. Існує навіть позитивне (чи негативне, залежно від того, як дивитись на проблему) співвідношення між владою та ефективністю міжнародних органів, з одного боку, та їх «демократичних» повноважень — з іншого. Чим більш «демократичним» є міжнародний орган, тим меншою є сила чи влада, якою він користується. В ООН це її Рада Безпеки, і особливо її п'ять постійних членів, що є найпотужнішими та найефективнішими органами. Різноманітні неформальні групи, такі як G7, G8, G20 і G2, теж не є більш демократичними.

Окрім кризи ліберальної демократії, очевидною є також криза капіталізму. Здається, що вільний ринок (капіталізм) та ліберальна демократія — явища, які, з одного боку, передбачають існування один одного, а з другого боку, перебувають у стані постійного суперництва та конкуренції. Чим вільнішим є ринок, тим більшою є економічна нерівність; більша нерівність означає меншу демократію, і *vice versa*. Сильна демократія, що досягається шляхом стримування нерівності, майже неминуче стримує й ринкові свободи. Економічна нерівність *de facto* та неминуче посилює політичну нерівність, у той час як політична рівноправність стримує розширення економічної нерівності. Демократія намагається зробити суспільство більш рівним, а неприборканий ринок збільшує нерівність. Результатом такого постійного балансування є те, що в умовах ліберальних демократій (соціальної демократії) Західної Європи ці дві сфери, політична та економічна, підтримуючи одна одну, постійно пом'якшують негативні наслідки одна одної.

¹ *Sachs J.* The Price of Civilization. Economics and Ethics after the Fall. — London : The Bodley Head, 2011. — P. 242.

² *Archibugi D.* The Global Common Wealth of Citizens. Toward Cosmopolitan Democracy. — Princeton : Princeton University Press, 2008.

Сполучені Штати Америки в цьому відношенні значно відрізняються від Європи. Кембриджський професор Дж. Данн пише, що «Сьогодні Америка залишається суспільством, що ставиться підозріло до найменшого прояву явних привілеїв, що збереглись, і разом із тим на диво оптимістично — до найбільш запаморочливих економічних прірв, та всебічно примирилось із найбільш нав'язливим привілеєм багатства як такого. Це є можливим завдяки життєздатності економіки, справжнього джерела перемоги прихильників “відмінності, або англійської школи економістів”»¹. У цих умовах ринок переважав над демократією, в той час як, скажімо, у Швеції, де протягом тривалого часу при владі перебували соціал-демократи, за словами Дж. Данна, було менше місця для «відмінностей та багатства»², тобто демократія створювала більше обмежень для ринку.

Джон Данн також відзначає, що в рамках ліберально-демократичного руху «партизани ордену егоїзму», тобто капіталісти, перемогли «партизанів рівності»³, тобто демократів. Однією з важливих причин поразки рівності є те, що «в довгостроковій перспективі безкомпромісні інструменти реалізації ідей рівності та жорсткі методи, які використовуються на шляху до неї, зробили мету рівності не такою привабливою»⁴. Як французька, так і, особливо, російська революції, на противагу американській революції, що мали за мету, на думку Х. Арендт, не стільки «свободу від гноблення», як «свободу від потреби», і тому однією з основних вимог була *égalité* (рівність), зробили свій внесок в існуючий баланс (або дисбаланс) у сьогоdnішньому розумінні співвідношення між демократією та свободою. Ханна Арендт пише про «незаперечний факт, що звільнення від тиранії означало свободу лише для небагатьох, і його навряд чи відчули ті, хто лишився під гнітом власних страждань. Вони повинні були бути звільнені ще раз, і в порівнянні з цим звільненням від ярма необхідності звільнення від тиранії на початку здавалось дитячою грою»⁵.

Той факт, що радикальні спроби звільнення від «ярма необхідності» та створення суспільства з більшою рівністю іноді призводять до тиранії, в очах вдумливої особи ні в якому разі не є компромісом таких цінностей, як рівність і свобода від необхідності. Навіть якщо існують зловживання цінностями та нормами, це не означає, що ми повинні від них відмовитись. Потрібен критичний розум, здатний відрізнити цінності від зловживань. Сьогодні ліберальні демократії, що розвиваються, фактично позбавились «ярма тиранії» та полегшили «ярмо необхідності» для більшості своїх громадян, хоча ніхто не може спочивати на лаврах, з огляду на те, що у багатих європейських країнах не лише існує занадто багато бідних людей, але і «війни з терором» постійно намагаються повернути «ярмо тиранії». Для багатьох інших суспільств такі завдання і зараз є досить складними, і навіть зрілі демократії постійно повинні шукати новий баланс між свободою та рівністю. Вольфганг Штреек, говорячи про «кризу демократичного капіталізму», розквіт якої, на його думку, припадає на кінець Другої світової війни та кінець

¹ *Dunn J. Setting the People Free. The Story of Democracy.* — London : Atlantic Books, 2005. — P. 127.

² Там само. — С. 130.

³ Там само. — С. 134.

⁴ Там само. — С. 129.

⁵ *Arendt H. On Revolution.* — New York : Penguin Books, 1965. — P. 74.

1960-х років, зазначає, що «більш ніж коли-небудь економічна міць стає сьогодні політичною владою, а громадяни опиняються майже повністю позбавленими демократичного захисту, і їхню здатність впливати на економіко-політичні процеси не можна порівнювати з можливостями власників капіталу»¹. Після краху комунізму конфліктний аспект співвідношення «капіталізм — демократія» стає все більш і більш помітним. Тому, можливо, час запитати, чи не скінчився «строк придатності» принаймні деяких західних політико-економічних інститутів, які Захід намагається експортувати в інші країни?

5. Обмеження соціально-демократичного вибору в глобалізованому світі. Після Другої світової війни багато держав Західної Європи використовували проти крайнощів дикого капіталізму в умовах соціал-демократичної політики так звану політику «загального добробуту», що, здавалося б, повинна була допомогти знайти задовільний баланс між *liberté, égalité* та *fraternité*. Разом із тим, на сьогодні держава-нація та національна ринкова економіка, що є колискою демократії та прав людини, перебувають у процесі радикальних змін. Світовий ринок більше не є сукупністю національних ринків; поступово він усе більше набуває рис справжнього спільного ринку. Держава втратила не тільки свою здатність контролювати світові фінансові ринки, але й здатність захищати населення від негативних наслідків коливань на світових, особливо фінансових, ринках. Необмежений світовий ринок прагне знизити захист економічних та соціальних прав до рівня найменшого спільного знаменника (наприклад, дешевої робочої сили та тривалості робочого дня в багатьох азіатських суспільствах, що, безумовно, стосується працевлаштування та соціального захисту в усіх країнах ОЕСР). Джек Доннеллі пише: «Глобалізація виробництва послаблює орієнтовані на державу схеми реалізації економічних, соціальних і культурних прав, найбільше в багатих країнах Північної півкулі. Однак не схоже, щоб вона при цьому створювала життєздатні альтернативні механізми»². Джек Доннеллі абсолютно правильно наголошує на тому, що у зв'язку з глобалізацією і новим поділом праці економічне зростання не слід плутати зі зростанням економічних і соціальних прав, позаяк «права людини на забезпечення мінімального розподілу товарів, послуг і можливостей для всіх ні в якому разі не забезпечуються економічним зростанням»³.

Процес глобалізації також негативно впливає на громадянські і, особливо, політичні права. Неспроможність демократично обраного уряду захистити своїх виборців від негативних глобальних наслідків (наприклад, краху фінансових ринків або від наслідків використання дешевої дитячої робочої сили в деяких азіатських країнах) означає, що демократія стала менш ефективною, а політичні права — менш важливими. Дилему, яку спричинила глобалізація для соціал-демократів, влучно та стисло висловив Д. Стросс-Кан, один із провідних французьких соціалістів та экс-міністр урядів Ф. Міттерана та Л. Жюспена: «Успіх післявоєнної демократії залежить від балансу між виробництвом та перерозподі-

¹ *Streeck W.* The Crises of Democratic Capitalism // *New Left Review.* — 2011. — Vol. 71. — September–October.

² *Donnelly J.* Social Construction of International Human Rights // *Human Rights in Global Politics* // ed. by T. Dunne, N. J. Wheeler. — Cambridge : Cambridge University Press, 1999. — P. 94.

³ Там само. — С. 95.

лом, що регулюється державою. За умов глобалізації ця рівновага порушується. Капітал став більш мобільним: виробництво вийшло за рамки національних кордонів і, таким чином, за межі компетенції державного перерозподілу... Зростання суперечитиме перерозподілу; дієве коло стане порочним колом»¹.

Створення після Першої світової війни Міжнародної організації праці (далі — МОП) було (в той час на Заході мав значення лише Захід) реакцією на дві світові проблеми: рух за права працівників, у якому багато хто бачив «привид комунізму», що переслідує західний світ, і необхідність вирівняти поле гри для конкуруючих національних столиць. Поява МОП, єдиної спеціалізованої установи ООН, яка виникла перед Другою світовою війною, що мала на меті заохочення соціальних та економічних прав, які вважаються правами другого покоління (якщо вже правами людини взагалі) порівняно з правами першого покоління (громадянськими і політичними), ще до того, як права людини стали міжнародною проблемою (це сталося разом зі створенням Організації Об'єднаних Націй у 1945 р.), є істотним фактом, що вказує на те, що засновники МОП керувались не стільки завданням з захисту прав людини, але й іншими інтересами. Міжнародний концерн з прав працівників був створений не стільки через занепокоєність благополуччям працівників, хоча вони, природно, виграли від цього. Міжнародна організація праці була створена заради виживання капіталізму та для того, щоб пом'якшити суперництво між підприємцями з різних західних країн шляхом створення для них однакової вартості робочої сили (приблизно однаковий робочий день та умови, оплачувана відпустка та ін.). Така домовленість була можлива між країнами, які перебували приблизно на однаковому рівні економічного і соціального розвитку. Чи може історія повторитись сьогодні в усьому світі? Звичайно, МОП є організацією з універсальним членством, але не секрет, що умови праці, заробітна плата та інші трудові фактори дуже різняться залежно від країн та регіонів. Сьогодні одне з одним конкурують не лише європейські суспільства або суспільства європейського походження, як це було після Першої світової війни. Сьогодні ці суспільства перебувають на зовсім різних стадіях економічного та політичного розвитку. Було б неможливо вимагати, щоб вартість робочої сили та умови праці в них були однаковими. У глобальному світі капітал виграє від «гонки на виживання», рухаючись туди, де вартість робочої сили є нижчою, і тим самим знижуючи рівень соціального захисту в багатих країнах. Той же ефект дає посилення міграції з бідніших регіонів у багатші.

Капіталістична система, що конкурує з економічно неефективною, політично й ідеологічно утопічною комуністичною системою, виявилась набагато ефективнішою, вільнішою, а також більш прагматичною, порівняно зі своєю суперницею. Але не треба забувати, що це було лише порівняння з комуністичною системою. Тріумф капіталізму над невдалим соціальним експериментом не є приводом для самозаспокоєння та припинення пошуків засобів, реформ і, якщо виникне необхідність, навіть революційної альтернативи існуючій домінуючій системі, яка, очевидно, переживає кризу. Джеффри Сакс пише, що «сьогоднішні

¹ *Strauss-Kahn D. What is a Just Society? // Where now for European Social Democracy? — London : Policy Network, 2004. — P. 14.*

проблеми Америки є сигналами тривоги для решти світу», та що «суспільство, яке привело світ до фінансової лібералізації, цілодобового насичення інформацією з боку ЗМІ, проведення виборів шляхом телевізійних кампаній, *зараз показує свою зворотну сторону, яка дозволила ринковим інститутам безконтрольно домінувати у сфері політики та громадських цінностей*»¹ (виділено мною. — Р. М.).

6. Чи є реальні альтернативи? Було б неправильно, на мій погляд, запитати: куди рухається світ? Сам факт існування таких загальних запитань означає, що ми приймаємо однонаправлений, лінійний напрям розвитку світу до якоїсь єдиної мети. Це передбачає телеологічний підхід до історії. Світ, хоч і взаємопов'язаний, рухається в різних напрямках, і не потрібно впадати у зневіру з цього приводу.

Небагато можуть сперечатися з твердженням, що «перехід влади і багатства із Заходу на Схід у XXI ст., ймовірно, є неминучим, так само як перехід від Сходу на Захід, що відбувся в XIX ст.»². Швидке піднесення Китаю, зростаючий потенціал Бразилії, Росії, Туреччини, В'єтнаму та більш ранні економічні дива авторитарних азіатських тигрів (Південна Корея, Тайвань) змусили деяких авторів писати, часто з острахом, про авторитарний капіталізм як одну з можливих моделей майбутнього. Наприклад, ізраїльський стратег А. Гат зазначає, що сьогодні «авторитарні капіталістичні держави, на прикладі Китаю та Росії, можуть являти собою реальний альтернативний шлях до сучасності, який, у свою чергу, передбачає, що остаточна перемога ліберальної демократії чи її майбутнє домінування не є неминучими»³. Так само російський аналітик С. Караганов зазначає, що існує й інший аспект нещодавно розпочатої *Нової епохи протистояння (НЕП)*, а саме — «виникнення боротьби між двома моделями розвитку — ліберально-демократичним капіталізмом традиційного Заходу та “авторитарним капіталізмом” на чолі з азіатськими “тиграми” та “драконами”»⁴. Славој Жижек, один із найбільш красномовних критиків усіх форм капіталізму, попереджає, що «вірус цього авторитарного [Лі Куан Ю і Ден Сяопіна] капіталізму повільно, але впевнено поширюється по всій планеті»⁵.

У таких країнах, як Китай чи навіть Росія, деякі форми авторитарного капіталізму можуть стати моделлю їх розвитку, в той час як, скажімо, європейські країни можуть продовжувати експериментувати з різними формами ліберально-демократичної ринкової економіки. Вибір різних моделей буде залежати від багатьох чинників, серед яких важливу роль будуть відігравати історія, релігія, розмір та географія країни. Іноді вирішальним може бути фактор випадковості. Разом з тим, важливо зазначити, що порівняно невеликі авторитарні азіатські тигри поступово стали менш авторитарними та більш демократичними. І біль-

¹ *Sachs J.* The Price of Civilization. Economics and Ethics after the Fall. — London : The Bodley Head, 2011. — P. 11.

² *Morris I.* Why the West Rules — For Now: The Patterns of History and What They Reveal about Future. — London : Profile Books, 2011. — P. 615.

³ *Gat A.* A Return of Authoritarian Great Powers // Foreign Affairs. — 2007. — July/August. — P. 60.

⁴ *Karaganov S.* A New Epoch of Confrontation // Russia in Global Affairs. — 2007. — № 4.

⁵ *Žižek S.* First as Tragedy, Then as Farce // Verso. — 2009. — P. 130.

шість із них нічого не мають проти демократії. Як зазначає К. Махбубані, хоча Китай залишається «політично закритим суспільством», у «соціальному й інтелектуальному плані це суспільство стає все більш відкритим»¹. Більше того, Китай також експериментує з політичними реформами, хоча й повільно і обережно, і це правильно. Азар Гат сам зазначає, що «інституційно режим Китаю постійно розширює базу співробітництва бізнес-еліт у рамках однієї партії, демократизує саму партію, а також експериментує з різними формами участі населення, у тому числі виборами селищної та міської ради, проводить опитування громадської думки та опитування окремих груп, що робиться для того, аби постійно інформувати уряд стосовно громадської думки»².

Це означає, що Китай позбавляється деяких зі своїх старих авторитарних звичок, набуваючи замість них нових демократичних. Це дуже важлива тенденція, що має велику вагу не стільки для Заходу, який може як виграти від такого розвитку подій, так і переконатись у тому, що не всі політичні рішення демократичного Китаю збігаються з його очікуваннями. Демократія в Китаї призначена, в першу чергу, для китайського народу. Важливо те, щоб цей процес йшов власним темпом без тиску ззовні. Більш демократичний Китай не обов'язково буде більш поступливим для західних чи американських інтересів (більш демократичний Китай цілком може бути більш націоналістичним). Так само китайська демократія, безумовно, матиме свою «китайську специфіку».

Еволюція Туреччини за часів уряду партії Р. Т. Ердогана «Справедливість та розвиток» може стати дороговказом для інших мусульманських країн. Ринкова економіка, тобто капіталізм, у цій країні об'єднаний з ісламом та демократією. Це поєднання може бути зовсім відмінним від західних ліберальних демократій, які Туреччина намагалася наслідувати в своєму прагненні вступити до Європейського Союзу. Разом із тим, С. Хантінгтон уже кілька років назад проникливо передбачив, що «у якийсь момент Туреччина повинна бути готовою відмовитися від своїх розчарувань та принизливої ролі жебрака, що благає про пропуск на Захід, та взяти на себе більш вражаючу історичну місію основного посередника між Заходом та Ісламським світом і антагоніста Заходу»³. Схоже на те, що цей час настав і зараз Туреччина перетворилась не тільки на більш успішну з економічної точки зору, але й впевненішу з політичної точки зору країну, до того ж більш автентичну. Тед Гален Карпентер пише про Туреччину: «Турецьке керівництво дратують очікування дозволу Вашингтона з кожного питання. Консультування з США, можливо, мали сенс в біполярних стратегічних обставинах холодної війни, коли вплив та наміри Радянського Союзу становили серйозну загрозу для безпеки Туреччини, і США були єдиною країною, яка могла забезпечити ефективний захист. Але ситуація в ХХІ ст. істотно змінилась. Загрози є менш серйозними та більш розмитими. Таким чином, сліпе слідування політичним вказівкам

¹ Mahubani K. The New Asian Hemisphere. The Irresistible Shift of Global Power to the East // Public Affairs. — 2008. — P. 139.

² Gat A. A Return of Authoritarian Great Powers // Foreign Affairs. — July/August 2007. — P. 74.

³ Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. — New York : Simon & Schuster, 1996. — P. 178.

з боку Вашингтона не тільки не потрібне, воно суперечило б інтересам самої Туреччини»¹. Звичайно, добре, коли окремі особи або товариства прагнуть жити краще і успішніше. Однак якщо у цьому прагненні вони бувають змушені відмовитися від своєї ідентичності, багато з них втрачають цілісність і як окремі особи, і як суспільства.

Чи не може статись так, що ми будемо мати соціал-демократичну Європу, капіталістично-демократичні США (разом із деякими іншими англосаксонськими країнами), державно-капіталістичний Китай або навіть Росію? Цілком можливо, якби не той факт, що всі ці форми вже виявили свої недоліки та обмеження. Проблема не в тому, що у міру свого розвитку режими авторитарного капіталізму стають менш авторитарними, а в тому, що кожен авторитаризм обмежує свободу людини, яка є не тільки цінністю сама собою, а ще є й засобом розвитку². Чарльз Купчан прогнозує, що «більш імовірно, нові сили, розвиваючись, будуть слідувати своїм власним унікальним шляхом до сучасності, гарантуючи, що світ буде не тільки багатополярним, але й політично різноманітним», та що «світ, який розвивається, складатиметься з безлічі різних режимів; попереду — значне політичне різноманіття, а не політична однорідність західного напрямку»³. Сьогодні ми бачимо принаймні три конкуруючі форми капіталізму: ліберально-демократичний капіталізм англосаксонського типу, соціал-демократичний капіталізм скандинавських країн, Німеччини та деяких інших країн Західної Європи та державний капіталізм, прикладом якого є, насамперед, Китай та Росія. Найбільш правдоподібною і позитивною тенденцією може бути свого роду мирне змагання, у процесі якого всі моделі будуть готові запозичити в інших те, що працює найкраще. Одне можна сказати напевно: Захід не має та навіть не претендує на володіння монополією на істину. Цілком можливо, що в той час як Схід поступово стає більш демократичним і ліберальним (але не перетворюється на західний стиль ліберальної демократії), Захід, для того, щоб відновити втрачене керування ринковими силами, буде змушений збільшити роль держави як всередині країни, так і на міжнародному рівні. Сергій Караганов може бути правий, говорячи, що «існуюча модель західного капіталізму заснована на суспільстві майже загального достатку, і сучасні демократії не можуть витримати нове змагання. Мало того, що авторитарні режими повинні рухатись у бік демократії в середньостроковій перспективі. Західним демократіям теж доведеться рухатись у бік авторитарного правління. Це буде відступ, постмодерністська теорія конвергенції»⁴.

7. Зміни поточного режиму: соціально-економічні та політичні проблеми. Сучасне суспільство практично все організовано у формі так званих національних держав, що складаються з трьох основних взаємопов'язаних прошарків: політична

¹ *Carpenter T. G.* The End of the U.S-Turkey Alliance? // *The National Interest*. — 2012. — January 20.

² *Sen A.* Development as Freedom. — Oxford : Oxford University Press, 1999. На мою думку, книгу можна було також назвати «Свобода як розвиток».

³ *Kupchan C.* Diversity Wins // *Russia in Global Affairs*. — 2011. — 29 December.

⁴ *Karaganov S.* A Revolutionary Chaos of the New World // *Russia in Global Affairs*. — 2011. — 28 December.

система, економічна система та громадянське суспільство. Останнє включає в себе не тільки так звані громадські організації або НУО (неурядові організації), як вважають деякі експерти. Воно також включає в себе історичні традиції, релігійні норми й організації, культуру, сімейні структури та інші аналогічні установи. Відносний взаємозв'язок, незалежність та вплив цих прошарків один на одного відрізняється від суспільства до суспільства. В ідеалі жодний з них не повинен домінувати над іншими. В умовах диктатур, таких, як Ірак Саддама Хусейна або Лівія полковника Муаммара Каддафі, або колишній СРСР, громадянське суспільство було практично відсутнє. У неоліберальних демократіях, особливо в Сполучених Штатах Америки, економічна система вільного ринку займає провідне місце. Необхідність «маленької держави» займає центральне місце в такій концепції та практиці. Разом з тим, ця необхідність не спрямована на підвищення ролі громадянського суспільства та розширення демократії, її мета полягає в подальшому звільненні ринкових сил. Насправді не існує суспільства, де пласт громадянського суспільства домінував би над двома іншими, і підвищення його ролі стало б одним із показників прогресивного розвитку будь-якого суспільства. У випадку, коли домінує політична система, тобто держава, виникає загроза диктаторського режиму, а в разі домінування економічної системи існує небезпека, що суспільство може рухатися в напрямі неоліберальної держави за принципом «переможець отримує все». І хоча на практиці не існує країн із домінуванням громадянського суспільства, цілком можливо, що в слаборозвинених країнах спроби зменшити роль держави можуть призвести до анархії і хаосу, в той час як у розвинених ліберальних демократіях це не обов'язково призведе до підвищення ролі громадянського суспільства; замість цього ринкові сили шляхом використання державного апарату посилять своє панування над громадянським суспільством.

Центральним аспектом будь-якої політичної системи є держава, у той час як політичні партії, інші політичні рухи та лобістські групи служать «транспортними гілками» щодо інших елементів суспільства. Згідно з традиційною марксистською соціальною теорією, політична система суспільства є частиною надбудови, а його базисом, який, врешті-решт, і визначає характер надбудови, є економічна структура суспільства, тобто його «виробничі відносини», як їх називав К. Маркс. Хоча критики марксизму примітизували його погляди, звинувативши в економічному детермінізмі, немає жодних сумнівів у тому, що К. Маркс і Ф. Енгельс, а тим більше «офіційний» марксизм, хоч і не заперечують відносну автономію надбудови, вважають, що економічні відносини справляють, принаймні зрештою, визначальний вплив на два інші прошарки суспільства. Сьогодні в ліберально-демократичних країнах це припущення К. Маркса все більше справджується.

Часто пишуть про те, що з розвитком китайської економіки політична система Китаю буде або змінюватися для того, щоб відповідати потребам економічного розвитку, або, якщо змін не станеться (тобто якщо вона не буде схожою на західні ліберально-демократичні системи), почне гальмувати економічний розвиток країни. Загалом це твердження вірне і свідчить на користь того, що повинна бути певна відповідність між різними пластами суспільства. Це питання

про те, наскільки політична та економічна системи залежать одна від одної та чи повинні вони відповідати одна одній? Разом з тим, третій прошарок, тобто громадянське суспільство, теж є важливим. Часто він навіть більш важливий у тому сенсі, що порівняно з першими двома прошарками третій є найбільш консервативним і менше піддається змінам. Але без змін у ньому перетворення в політичному та економічному прошарку стають або неможливими, або спотвореними чи нестійкими.

Нинішні спроби зміни режимів в Азії, Північній Африці і на Близькому Сході є спробами експорту західної політичної (ліберальної демократії) і економічної (ринкового капіталізму) систем до суспільств, де громадянські суспільства відсутні, жорстко придушені або дуже відрізняються від існуючих на Заході. Ось чому результатом такого експорту дуже часто є хаос та анархія, а не демократія; замість західного стилю капіталістичних ринків, заснованих на принципах верховенства права, з'являються феодальні ринки, на яких усі прибуткові підприємства знаходяться під контролем центральних та місцевих авторитарних лідерів. Ці приклади показують, що три соціальні прошарки є тісно взаємопов'язаними та взаємозалежними. Вони також свідчать, що хоча «перенести» формальні ознаки західної політичної та економічної системи в умови незахідних суспільств відносно легко, ці імпланти, за відсутності адекватного реагування громадянського суспільства, набувають потворних форм.

Історія, і особливо послідовність розвитку в західному світі інституцій, що належать відповідно до цих трьох суспільних прошарків, свідчить про те, що в разі запозичення або експортування західних моделей розвитку до незахідного світу горезвісного воза часто ставлять попереду коня. Френсіс Фукуяма, наприклад, робить важливе спостереження про те, що «послідовність політичного розвитку в країнах Західної Європи була дуже незвичною порівняно з іншими частинами світу. Індивідуалізм на соціальному рівні з'явився за сотні років до виникнення будь-якої сучасної держави або капіталізму; верховенство права існувало до зосередження політичної влади в руках централізованого уряду; інститути підзвітності виникли тому, що сучасні централізовані держави були не в змозі повністю позбавитися таких давніх феодальних інститутів, як збори представників»¹, а надзвичайна роздробленість сил в Європі призвела до «виникнення незвичайної ситуації, у якій верховенство права було впроваджене в європейське співтовариство ще до появи не тільки демократії та підзвітності уряду, але й початку розбудови держави в сучасному розумінні»². Це спостереження вірне, що не раз зазначали й інші автори. Проте дивно, що, незважаючи на це твердження і той факт, що вся книга Ф. Фукуяма показує, як залежно від різних культур і традицій політична історія країни приймала різні форми, на його думку, «однією з найбільших помилок ранньої теорії модернізації, окрім помилкового переконання, що політика, економіка та культура повинні відповідати одна одній, було думати, що переходи між “стадіями” історії повинні бути чіткими

¹ *Fukuyama F. The Origins of Political Order. From Prehuman Times to the French Revolution. — London : Profile Books, 2011. — P. 22.*

² Там само. — С. 288.

та незворотними»¹. Легко погодитися з думкою Ф. Фукуями про переходи між «стадіями» історії, але його власний аналіз історії віддає данину думці про те, що певна відповідність та послідовність розвитку економічних і політичних систем, а також громадянського суспільства є історичним фактом. Важлива відмінність між розвитком західного та незахідного світу полягає в тому, що в той час як перший розвивався сам собою та без особливого втручання або впливу ззовні, використовуючи метод спроб та помилок, інші суспільства протягом періоду свого розвитку відчували вагомий вплив західної цивілізації. Природна відповідність та послідовність, яка виникла на Заході шляхом спроб та помилок, можна сказати, природно, відсутня в багатьох країнах світу. І це створило серйозні проблеми для колишніх колоній. Ієн Морріс зазначає: «Розглядаючи реакцію на лідерство Заходу протягом тривалого часу, ми насправді бачимо два різючих співвідношення. Першим є те, що ті регіони, які мали відносно високий рівень соціального розвитку до приходу західного панування, такі, як країни східного ядра, як правило, індустріалізувались швидше, ніж ті, які мали відносно низькі показники розвитку; по-друге, регіони, які уникали прямої європейської колонізації, як правило, пройшли індустріалізацію швидше, ніж ті, які стали колоніями. Японія мала високий рівень соціального розвитку до 1853 р. і не була колонізована, а її модернізація почалася в 1870 р. Китай має високий рівень розвитку і був частково колонізований; його модернізація почалася в 1950-х роках. Індія мала помірний рівень розвитку та була повністю колонізованою, а її модернізація не починалась до 1990-х років. Країни тропічної Африки мали низький рівень розвитку та були повністю колонізовані, і тільки зараз починають модернізуватись»².

Існує ще один спільний методологічний елемент радянського бренду марксизму та сучасного бренду ліберальної демократії, окрім їх детерміністично-волюнтаристського односпрямованого підходу до історії. Під час холодної війни, коли Радянський Союз намагався розширити свій вплив на так звані країни третього світу і спонукати їх обрати єдино вірний, тобто соціалістичний, шлях розвитку, радянські фахівці винайшли своєрідну версію «диктатури пролетаріату». Відповідно до марксистської ортодоксальної теорії, суспільство, щоб досягти у своєму розвитку стадії соціалізму, повинне було в першу чергу пройти етап розвиненого капіталізму, який буде генерувати не тільки матеріальні передумови для успішної та стійкої соціалістичної революції, але також створить пролетаріат — «могильник капіталізму», який пізніше — шляхом здійснення своєї диктатури — може привести суспільство до соціалізму і комунізму. Відповідно до цієї теорії, такі країни, як Монголія, В'єтнам і Куба, які у своєму розвитку ще не пройшли капіталістичної стадії (зрозуміло, у самій Росії в 1917 р. були лише слабкі паростки капіталізму), не можуть стати соціалістичними. Природно, що така інтерпретація К. Маркса не відповідала б інтересам та смакам радянських лідерів, оскільки це означало б, *inter alia*, що ті країни мали б потрапити під вплив, принаймні тимчасовий, Вашингтону,

¹ Fukuyama F. The Origins of Political Order. From Prehuman Times to the French Revolution. — London : Profile Books, 2011. — P. 77–78.

² Там само. — С. 77–78.

а не Москви. Щоб уникнути такого результату, була винайдена теорія, згідно з якою, за відсутності внутрішнього пролетаріату, світова соціалістична система, тобто, насамперед, Москва, може зіграти роль «диктатури пролетаріату». Таким чином, відсутність внутрішніх умов для соціалізму компенсувалась за рахунок зовнішньої допомоги та підтримки.

Сьогодні різні теорії розвитку демократії використовують, *mutatis mutandis*, подібні лінії міркувань. Якщо немає внутрішніх умов для становлення демократії і особливо для її становлення в конкретній країні, Європейський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Організація Північноатлантичного Договору (НАТО) і Вашингтон поодиночі або разом з «добровільною коаліцією» можуть зіграти роль «Великого брата», який би міг зміцнити та направити нові режими до ліберальної демократії. Я, звичайно, не хочу ставити знак рівності між радянськими спробами поширення тоталітарної ідеології та зусиллями з розширення табору демократії, навіть якщо вони і є оманливими та лицемірними. Якщо суспільство дійсно стає процвітаючим і демократичним, *inter alia*, завдяки зовнішнім зусиллям, навіть якщо зовнішні сторони не діяли винятково або головним чином виходячи зі шляхетних та альтруїстичних мотивів, то нехай буде так. Більш того, зараз справді існують уряди, міжнародні організації та інші органи, які здійснюють досить копітку і, як правило, недооцінену роботу, допомагаючи іншим товариствам у їх поступовій демократизації та модернізації. Я хочу сказати про існування межі зовнішніх зусиль в умовах відсутності достатніх внутрішніх чинників, необхідних для демократизації. Мова йде також про прийняття бажаного за дійсне в розробці теорій, які відповідають чийсь інтересам, альтруїстичним або корисливим.

Томас Фрідман одного разу поставив чи не найактуальніше питання стосовно демократизації окремих суспільств, хоча сам він так на нього і не відповів. Він запитав: «Ірак був таким, яким був, тому, що Саддам був таким, яким був, чи Саддам був таким, яким був, тому, що Ірак був таким, яким був?»¹. Загальна відповідь, мабуть, була б такою, що Ірак заслуговував Саддама, а Саддам Хусейн, напевне, не прийшов би до влади, не кажучи вже про десятиріччя його правління, коли б суспільство Іраку було іншим. Щоправда, деякі диктатори є занадто кривавими, жорстокими та божевільними навіть для суспільств, які їх створили, а Іді Амін, Пол Пот, Саддам Хусейн і Муаммар Каддафі були навіть у своєму роді винятками. Тому з точки зору гуманності їхнє падіння можна було тільки вітати, хоча це не означає, що в суспільстві, що таким чином звільняється від тирана іноді зі значною зовнішньою допомогою, відбудеться справжня соціальна революція. Називати скидання кривавого тирана революцією не завжди правильно, оскільки нова влада досить часто або майже відразу повертається до старого. Часто трапляється так, що нова влада, яка з'явилась у результаті зовнішньої підтримки, вдається, принаймні якийсь час, до риторики, яку хочуть чути зовнішні прихильники. Однак, отримавши всю повноту влади, такі уряди починають провадити політику, що мало відрізняється від політики їх попередників. І це

¹ Friedman T. L. The big question // The International Herald Tribune. — 2006. — 4–5 March. — P. 6.

не тому, що всі вони є лицемірами. Досить часто така ліберально-демократична меншість є відчуженою від свого народу, так само як і правлячі диктатори.

Остання хвиля зміни режиму, після так званих «кольорових революцій» на теренах колишнього Радянського Союзу, отримала назву «арабської весни». Як і «кольорові революції», вона теж мала свої внутрішні причини в якості основних двигунів, хоча в деяких випадках істотну роль відігравали зовнішні фактори. Одним з найважливіших уроків «арабської весни» має бути, на мій погляд, стратегічна істина про те, що зовнішнє втручання зазвичай погіршує, а не покращує ситуацію. Це правило застосовується у двох випадках: по-перше, коли в тактичних цілях вважається, що лідери країни заслуговують на підтримку, по-друге, навпаки, коли аутсайдери з якихось причин вважають за необхідне підтримати опозицію. Непорушне правило має бути таке: не підтримувати диктаторів, але й не скидати їх. Часто антизахідні настрої є результатом реагування на політику Заходу, спрямовану на підтримку прозахідних урядів при владі. Куба Фіделя Кастро та Іран аятоли є реакціями на підтримку США режимів Фульхенсіо Батісти на Кубі та шаха Реза Пахлеві в Ірані. Так само я зовсім не впевнений, що народ Іраку або Афганістану з теплотою згадує тих, хто звільняв їх від Саддама Хусейна або талібів. Ситуація в обох країнах далека від оптимізму. Наприклад, за даними секретного звіту коаліції щодо Афганістану, який вдалось отримати газеті «*The New York Times*», «все більше солдат американських та інших коаліційних сил тут вбивають афганські солдати, поряд з якими вони бились та яких тренували, і причиною цього є існування глибокої неприязні між нібито союзними військами»¹. Разом з тим, коли частини цієї доповіді потрапили в ЗМІ, газета «*The International Herald Tribune*» повідомила, що «чотири солдати французьких військ були вбиті на півночі Афганістану, а ще 16 були поранені, коли солдат афганської національної армії, якого французи навчали, відкрив по них вогонь»².

Поточна ісламізація деяких країн Близького Сходу в результаті «арабської весни» є неминучою, і в довгостроковій перспективі потенційно вигідною не лише для народів регіону, а й для їхніх сусідів. Це неминуче, тому що це — мусульманські суспільства, яким протягом тривалого часу нав'язувались іноземні моделі, такі як влада М. К. Ататюрка в Туреччині чи світських диктаторів в арабських країнах. Це також вигідно і в довгостроковій перспективі, адже навіть за умови, що в деяких з цих країн певні категорії людей можуть бачити погіршення свого стану (наприклад, жінки або релігійні меншини у зв'язку з введенням законів шаріату), то краще, щоб довгий та болісний процес еволюції в напрямку вільного суспільства почався раніше, ніж пізніше. Радянський досвід, як у радянській Середній Азії, так і пізніше в Афганістані, окупованому Радянським Союзом, показує, що нав'язані свободи можна легко втратити.

На Заході та в Ізраїлі часто переймаються проблемою ісламізації Близького Сходу. Разом з цим, цілком імовірно, що коли Захід перестане диктувати Сходу, як жити, і шляхом неупередженого посередництва допоможе вирішити

¹ The International Herald Tribune. — 2012. — 20 January.

² Там само.

ізраїльсько-палестинський конфлікт, який багато хто вважає лакмусовим папірцем відносин між Сходом та Заходом на Близькому Сході, то західні й мусульманські країни почнуть розвивати добросусідські відносини рівних країн, що мають різні культури та інтереси. Ніколас Гвоздьов і Р. Такей, пишучи про політику США відносно «арабської весни» і особливо про втручання НАТО до Лівії, відмічають «реальні зрушення в американській позиції та готовність взяти на себе ризик втрати короткострокової переваги на користь заохочення довгострокових суспільних змін»¹. Таке зрушення було б бажаним не стільки в сенсі втручання до Лівії, скільки через припинення підтримки дружніх диктаторів, які досі представляють інтереси США на Близькому Сході. Після першого туру парламентських виборів у Єгипті Б. Гош зробив цікаве зауваження: «Як виявилось, ісламісти розуміють демократію краще, ніж ліберали»². Ми бачимо, що Туреччина може поєднати політичний іслам і демократію; чому Єгипет та інші мусульманські країни не можуть цього зробити? На Близькому Сході таке поєднання, безумовно, має кращі перспективи, ніж ліберальна демократія. Крім того, «спостерігачі та політики повинні позбавитись ілюзій щодо того, що поширення демократії на Близькому Сході означає також поширення західних цінностей»³.

Амітай Етціоні у своїй книзі *«Безпека понад усе: заради потужної, моральної зовнішньої політики»* визначає деякі незвичайні помилкові лінії поведінки, порівнюючи не різні релігії та культури, а тих, кого він називає «воїнами» та «проповідниками»⁴. Більшість людей у незахідному, особливо в мусульманському, світі не є «воїнами», готовими до використання насильства заради пропагування власних цінностей, однак вони не є також ліберал-демократами в західному розумінні цього слова. Це, як говорить А. Етціоні, «прихильники неліберальної помірної політики», «ті, хто відрікся від насильства (у більшості випадків), але не обов'язково є прихильниками ліберально-демократичного режиму чи повної програми у сфері прав людини»⁵. Як і в багатьох країнах, вони складають абсолютну більшість населення, тому потрібно працювати з ними, головним чином покладатись на них, а не на тонкий шар лібералів, які зазвичай не мають внутрішньої підтримки та легітимності. «Це працюватиме тільки до тих пір, доки Захід прагнучиме до безпечного та мирного світу, а не такого, у якому всі типи режиму ідентичні або у якому моральні культури є повністю світськими»⁶. Спроба перетворити «прихильників неліберальної помірної політики» в ліберал-демократів буде не тільки марною, вона буде також контрпродуктивною. У зв'язку з цим потрібно зазначити наступне. Амітай Етціоні пише, що «ми повинні утримуватися від відправки спецназу або крилатих ракет для перетворення інших у прихильників конкретних переконань, які ми намагаємось поширювати»⁷. При

¹ Gvosdev N. K., Takeyh R. Triumph of the New Wilsonianism // The National Interest. — 2012. — 4 January.

² Ghosh B. Why the Islamists are Better Democrats // The Time Magazine. — 2011. — 19 December.

³ Kupchan C. Diversity Wins // Russia in Global Affairs. — 2011. — 29 December.

⁴ Etzioni A. Security First: For a Muscular, Moral Foreign Policy. — New Haven : Yale University Press, 2007.

⁵ Etzioni A. Security First: For a Muscular, Moral Foreign Policy. — New Haven : Yale University Press, 2007. — P. 86.

⁶ Там само. — С. 163.

⁷ Etzioni A. Security First: For a Muscular, Moral Foreign Policy. — New Haven : Yale University Press, 2007. — P. 92.

цьому я хотів би застерегти і від надмірного проповідництва, місіонерства та напористого просування демократії. Крім того, що не всі права людини є однаково важливі, є права, які не є універсальними, а деякі з них універсальними ніколи не стануть. Більше того, прозелітизм у деяких суспільствах може призвести до серйозних соціальних заворушень та конфліктів; виникає необхідність спілкування, що може подолати культурні кордони, не проповідуючи свої цінності як вищі або виключно правильні.

8. Зміни поточного режиму: міжнародні, у тому числі правові, проблеми. Під час своєї промови, що відбулась 28 березня 2011 р. в Університеті Джорджа Вашингтона стосовно військової операції НАТО проти Лівії полковника М. Каддафі¹, президент Барак Обама заявив, що США зобов'язані зупинити геноцид, загроза якого насувається на лівійське місто Бенгазі. У 2011 р. операції НАТО в Лівії отримали дозвіл Ради Безпеки ООН, отже, імовірно, були законними². Я використовую слово «імовірно», тому що в ряді інших випадків втручання санкціонованого ООН, деякі його аспекти вийшли за рамки передбаченого резолюцією Ради Безпеки. Операція із захисту цивільного населення перетворилася на війну проти режиму полковника М. Каддафі, що призвело до його повалення.

Однак, якщо навіть погодитися з тим, що місія НАТО була розпорощенням ресурсів та вийшла за рамки мандату Ради Безпеки, що призвело до зміни режиму внаслідок втручання ззовні, лишається одне питання: чи можливо взагалі захистити населення від геноциду уряду без повалення такого уряду? Що, коли такий уряд заслуговує на те, щоб його повалити?

На перше питання можна відповісти так: для того, щоб захист населення від геноциду або злочинів проти людства був ефективним та стійким, зазвичай необхідна зміна уряду, який замовляє акти геноциду, сприяє їм або неспроможний зупинити їх. Повалення режиму Іді Аміна в Уганді в 1979 р. та Пол Пота в Демократичній Кампучії того ж року або індійське вторгнення до Східного Пакистану в 1971–1972 рр., які поклали край масовим злочинам проти цивільного населення, у підсумку призвели до зміни режимів, які вчинили ці злочини (індійське втручання призвело до розпаду Пакистану та створення нової держави — Бангладеш). Але при цьому слід зробити кілька застережень. Іноземне втручання зазвичай призводить до формування уряду (політичної системи або режиму), які не відповідають характеристикам суспільства і тому є нестійкими. Зазвичай зовнішні гравці використовують свої власні критерії для оцінки придатності політичної еліти керувати країнами, які є об'єктами втручання: чим більш західними вони здаються, тим краще. Однак у більшості незахідних країн такі лідери, як правило, найменше підходять для управління своїм народом і відсутність внутрішньої легітимності не може бути компенсована легітимністю зовнішньою. Ми

¹ *Libya Speech: Obama Makes His Case for Intervention* [Електронний ресурс] // Сайт «ABC News». — Режим доступу : <http://abcnews.go.com/Politics/libya-president-obama-makes-case-intervention/story?id=13244178#.TwiNfW9MsVc>

² Резолюція Ради Безпеки 1973 р. вповноважила «країни НАТО, які поставили до відома Генерального Секретаря, діючи на національному рівні або через регіональні організації чи існуючі домовленості», вжити «всіх необхідних заходів... для захисту населення» та для цього створити зони, заборонені для польотів (S/RES/1973 (2011)).

бачили, як агресивна зовнішня участь у формуванні, еволюції та підтримці уряду Х. Карзая в Афганістані зробила небагато доброго для цієї країни та тих, хто був до неї причетний.

Здається досить вагомим той факт, що три широкомасштабні успішні іноземні військові втручання у відповідь на гуманітарні катастрофи, яким було покладено кінець, — Індії у Східний Пакистан, Танзанії до Уганди, В'єтнама до Демократичної Кампучії — були проведені військовими не західних країн. Жодне з цих втручань не було санкціоновано Організацією Об'єднаних Націй, і країни, які їх здійснювали, виправдовували їх самообороною, а не «гуманітарними міркуваннями»¹. Природно, що в усіх цих випадках були присутні, якщо не домінували, інші інтереси. Але при цьому жодна з цих операцій не може бути кваліфікована як акт самооборони. Одна з причин їхнього успіху, імовірно, полягала в тому, що, займаючись поваленням кривавих диктатур (Іді Аміна та Пол Пота) та припиненням репресій Ісламабаду в Східному Пакистані, уряди, які втручаються, не робили спроб встановлення прозахідного уряду чи уряду, схожого на західний.

Це спостереження, здається, підтверджує мою тезу, що в цілому люди заслуговують урядів, які вони мають, хоча жодна країна не заслуговує на уряд, який здійснює геноцид або злочини проти людства чи проти власного народу. Я б не став у цьому відношенні шукати відмінність між геноцидом та злочинами проти людяності, оскільки відмінність між цими двома міжнародними злочинами не в їх відносній тяжкості і масштабі, а в правових визначеннях (злочин геноциду передбачає спеціальний намір щодо повного або часткового знищення конкретних національних, етнічних, расових чи релігійних груп). Таким чином, може бути складно кваліфікувати як геноцид злочини кривавих диктаторів, таких як Йосип Сталін чи Пол Пот, для яких ця відмінність не мала значення.

Більшість урядів, чи то ліберально-демократичних чи авторитарних, не становлять загрози для своїх сусідів, тим більше для країн, що знаходяться далеко. У більшості випадків характер режиму має вторинне значення для його загрози міжнародному миру та безпеці. Наприклад, потенційно вибухонебезпечна ситуація між Вірменією та Азербайджаном не впливає з характеру уряду при владі і не визначається національними особливостями вірмен чи азербайджанців, відповідно, хоча багато вірмен переконані, що якби азербайджанці були більш цивілізованими, вони зрозуміли б вірменські аргументи, а багато азербайджанців вважають, що коли б вірмени були гуманнішими, в регіоні панував би мир. Хоча в тому, що внутрішні репресії й зовнішня агресія є двома сторонами однієї медалі, є частка правди, це не завжди так. Абстрагуючись від кваліфікування, така інтерпретація історії буде нацистсько-орієнтованою, оскільки саме в нацистській Німеччині внутрішні репресії та зовнішня агресія не тільки відбувались одночасно, але й підсилювали одна одну.

¹ У грудні 1971 р., відразу після початку індійської інтервенції, посол Індії в ООН заявив: «Цього разу ми не маємо абсолютно нічого, крім найчистіших намірів: рятуємо людей зі Східної Бенгалії від їхніх страждань» (UN Doc. S/PV.1606, 4 грудня 1971 р., с. 86). Однак незабаром після цього уряд Індії відмовився від заяви свого посла та послався на необхідність самооборони.

Навіть сьогодні ми бачимо, що завдяки ядерним амбіціям та підтримці організацій, які застосовують тактику терору та загроз міжнародному миру й безпеці, Північну Корею та Іран очолюють репресивні режими (у першу чергу це стосується Північної Кореї). Разом з цим, історія знає приклади ксенофобських диктатур, закритих для зовнішнього світу, що не створюють жодних проблем за кордоном. Іноді, навпаки, місіонерське завзяття демократичних урядів, які вдома поводять себе цілком толерантно, псує відношення з іншими країнами через їх зусилля «просвітити» інші нації та дати їм свободи, які вони вважають універсальними.

Існує, як мінімум, дві причини того, чому деякі демократії (іноді навіть більше, ніж недемократичні держави) мають досить неприємні наслідки для інших держав і міжнародних відносин загалом. По-перше, Сполучені Штати Америки — найпотужніша ліберальна демократія (адже, попри всі її недоліки, немає жодних сумнівів у тому, що США — демократія), і зусилля її найближчих союзників мали досить руйнівні наслідки з огляду на їх неправильні та некомпетентні спроби просування демократичних цінностей у регіонах, де відсутній благодатний ґрунт для просування таких цінностей. Катастрофічні наслідки такої політики найбільш яскраво проявились в Афганістані та Іраку, а також в ефектному провалі реформ 1990-х років у ельцинській Росії. Не допомогли вони також і під час так званих «кольорових революцій». По-друге, і друга причина іноді переплітається з першою, демократичні уряди несуть відповідальність перед виборцями, що само собою є дуже позитивним явищем. Проте інтереси тих виборців, і особливо найбільш впливових з них, які через лобіювання і фінансові внески визначають напрями політики, часто значно відрізняються від інтересів інших країн, демократичних чи ні. Економічні інтереси й інтереси безпеки відігравали і відіграють вирішальну роль у міжнародних відносинах. Чим більше і потужніше держава, тим далі вона поширює свої економічні та стратегічні інтереси. Тому не слід дивуватися, що іноді вони суперечать інтересам інших держав. Оскільки баланс сил в світі загалом і в окремих регіонах час від часу змінюється, такі конфлікти стають майже неминучими. Справа лише в тому, як їх вирішити — через компроміси і домовленості, або примусовим, насильницьким шляхом.

Міжнародне право допускає так звані гуманітарні інтервенції, які Інститут міжнародного права (далі — Інститут) в резолюції 2011 р. більш влучно називає «військовою допомогою, що надається на прохання»¹, у випадках «внутрішніх заворушень та виникнення напруги, наприклад перевороту, окремих та спорадичних актів насильства та інших аналогічних подій, у тому числі терористичних актів». Разом із тим, Інститут не переглянув свою Резолюцію 1975 р. «Принцип невтручання в громадянську війну»², що виключає зі сфери надання дозволеної військової допомоги за запитом ситуації внутрішнього збройного конфлікту, тобто громадянську війну. Причина в тому, що втручання з боку уряду у ситуацію під час громадянської війни може підірвати права народів на самовизначення.

¹ *Present Problems of the Use of Force in International Law* [Електронний ресурс] // Сайт «Institut de droit international». — Режим доступу : http://www.idi-iil.org/idiE/resolutionsE/2011_rhodes_10_C_en.pdf

² *The Principle of Non-Intervention in Civil Wars* [Електронний ресурс] // Сайт «Institut de droit international». — Режим доступу : http://www.idi-iil.org/idiE/resolutionsE/1975_wies_03_en.pdf

Звичайно, навіть у випадку внутрішніх заворушень і напруги надання військової допомоги на прохання законного уряду може суперечити принципу самовизначення народу. Тому Резолюція Інституту 2011 р. забороняє надання прямої військової допомоги іноземним урядам шляхом направлення збройних сил у випадках, коли така допомога є порушенням права народів на самовизначення і «загальноприйнятих норм прав людини і, зокрема, коли її метою є підтримка законного уряду всупереч бажанню власного населення».

У випадку гуманітарної інтервенції під час громадянської війни або порушення міжнародного спокою, необхідний дозвіл Ради Безпеки. У такому разі, якщо мішенню гуманітарної інтервенції за санкцією ООН є урядові війська, які знаходяться в процесі придушення народного повстання, може справді відбутись зміна режиму. При цьому така зміна ніколи не повинна бути *raison d'être* інтервенції. Те, який уряд буде при владі після інтервенції, має бути вирішено народом без втручання ззовні.

Схоже, що зовнішнє сприяння зміні вітчизняного режиму є необхідністю тоді, коли засоби і методи, які уряд використовує для управління та для того, щоб лишитись при владі, грубо порушують основні права людини. У крайньому випадку, коли в країні вчиняються злочини проти людяності й акти геноциду, та коли серйозність такого порушення прав людини переважає заборону на використання військової сили (типу ситуації, що склалася в Руанді 1994 р.), втручання може бути виправдане навіть без санкцій Ради Безпеки. Разом із цим, питання про зміну існуючого політичного режиму, економічної структури та інститутів громадянського суспільства, у разі необхідності, повинні вирішувати самі громадяни.

9. Назустріч нормативному синтезу? Давайте закінчимо з чого ми почали: світ як єдине ціле поступово стає більш однорідним, у той час як більшість окремих суспільств не так уже й повільно стають більш різнорідними. Коментар професора А. Етціоні про те, що «світ рухається до нового синтезу між великою повагою Заходу до прав та вибору людини та повагою Сходу до соціальних зобов'язань (у різних формах, звичайно), між захопленням Заходу ідеями автономії та захопленням Сходу ідеями соціальної мети, між правовим та політичним егалітаризмом Заходу та авторитаризмом Сходу»¹ добре вписується в цю картину та надає їй додаткового обґрунтування. Разом із цим, небезпечно намагатися штучно прискорити ці тенденції. Так само нерозумно та майже неможливо намагаться їх зупинити. Все, що ми, людство, у особі держав, міжнародних організацій, груп громадянського суспільства, ділових кіл і приватних осіб, можемо зробити — так це управляти цими процесами.

Сьогодні не 1984 рік Оруелла, а Великий Брат або Левіафан, принаймні з точки зору людини західного світу, є більш реальною та прямою небезпекою; сьогодні стає очевидним, що в багатьох країнах відмова або цілковитий крах держав, а не їх міць та стійкість, стали основною причиною страждань людства. Більш того, явну та реальну небезпеку становлять глобальні, особливо фінансові, ринки без

¹ *Etzioni A. From Empire to Community: A New Approach to International Relations. — New York : Palgrave Macmillan, 2004. — P. 14–15.*

демократичного контролю. Вони стають «великим братом», чие втручання в індивідуальні свободи, хоча й більш анонімне та не таке безпосереднє, ніж втручання держави, може виявитися настільки ж або навіть більш нищим. Одним із найважливіших завдань держави стає управління глобальними проблемами, такими як проблема глобальної економіки, запобігання деградації навколишнього середовища, збереження національної та міжнародної безпеки, а також кваліфіковане, умовне та контекстне просування демократії та прав людини¹. Іноді кажуть, що держави занадто великі для того, щоб перейматись дрібницями, і занадто дріб'язкові для великих речей. Утім, якщо зараз усе ще знаходяться ті, хто готовий взяти на себе дріб'язкові справи, ніхто поки що не виявляє бажання братись за вирішення великих справ. Зростання Китаю та інших азіатських країн, де роль держави відіграла в цьому важливу роль, є ще одним доказом того, що занадто рано відправляти державу на звалище історії, як про те мріяли марксистки, або скоротити її роль до виконання функцій «нічного сторожа», як цього хотіли б лібертаріанці або неоліберали.

Як буває часто в різних сферах життя, негативні тенденції чи події мають свій позитивний бік, і *vice versa* позитивні явища мають негативний бік. Більше того, позитивне в негативному і негативне в позитивному зазвичай залежить від позиції того чи іншого діяча та часу, у яких ці події відбуваються. За часів імперії Олександра Македонського, Римської імперії, імперій Чингізхана та Тамерлана сильні не дбали та навіть не відчували жодної необхідності піклуватися про благополуччя тих, над кими вони панують. Проте вже за часів західноєвропейського колоніалізму колоніальні держави відчули необхідність маскуватись за завісою *mission civilisatrice*. Не слід вважати, що від колоніального панування виграють винятково сильні. Від нього отримують користь також слабкі, воно приносить плоди цивілізації націям, які були їх позбавлені. Хоча в колоніальній експансії було багато лицемірства і наївності, необхідність показати, що це робиться не лише заради приватних інтересів, а й у спільних інтересах, є ознакою прогресу.

У сучасному світі американське домінування, що, без усякого сумніву, служить американським інтересам у тому сенсі, як їх розуміють політичні та економічні еліти країни, чітко видається за загальне благо, за те, що йде на користь всьому світові. Іноді це дійсно так. Разом з тим, часто багато американців вважає, що інші народи не тільки мають право, але й зобов'язані користуватись тими ж політичними та особистими свободами, які мають американці, отримуючи всі вигоди вільного ринку. І Вашингтон готовий допомогти цим народам. Єдиною умовою при цьому є їх покірливість, вони не повинні популяризувати неправильну ідеологію та ставити свої інтереси вище загальних інтересів людства, як передбачено Вашингтоном після консультацій з союзниками. Такі народи можуть користуватись і навіть отримувати допомогу у користуванні свободами, оскільки це не суперечить життєво важливим інтересам домінуючої сили.

Британський дипломат і вчений А. Вотсон, вивчивши різні міжнародні системи, що панували останні 2 500 років, зауважив: «Держави, що спроможні сис-

¹ *Watson A. The Evolution of International Society. — Oxford : Routledge, 1992. — P. 291.*

тематизувати право, роблять це на практиці»¹. Ця особливість здається однією з найбільш постійних імперативів міжнародних відносин, які залежали не від внутрішніх характеристик держави, а від її відносної потужності, чи то економічної, політичної, чи, найчастіше, військово-стратегічної. Проте, навіть ця константа не лишається незмінною, якщо нею користуються. Уперше існує глобальна світова система, і жодна сила не здатна домінувати над всією системою. Спроби зробити це призводять до стратегічних перенапружень і скорочують відносне домінування. Загальна тенденція у світі в цілому — це повільний і болючий перехід до більшої однорідності, у той час як багато окремих суспільств досить швидко стають більш різномірними. У більшості випадків було б непродуктивно й небезпечно намагатися штучно прискорювати перехід до більшої однорідності (чи то світу ліберальної демократії, ісламського халіфату або міжнародної системи, зорієнтованої на Китай). Анатоль Лівен, здається, має рацію, коли пише про те, що «у майбутньому радше слід очікувати не на зміну гегемонії Сполучених Штатів Америки гегемонією Китаю, а на перетворення світу, в якому роль світового лідера не гратиме жодна країна»².

Мюллерсон Р. Зміни політичних режимів в історичній, соціальній, політичній та правовій перспективі

Анотація. Статтю присвячено аналізу трансформацій політичних режимів протягом історії та впливу на них процесу глобалізації. Досліджено процес асиміляції та дисиміляції протягом історії людства; історичні, філософські та правові підходи до вивчення історії та тенденції розвитку суспільств; проблеми ліберальної демократії та демократичного капіталізму. Встановлено сутність, історичні та теоретичні засади становлення, а також перспективи розвитку демократичних суспільств в умовах глобалізації; простежено вплив міжнародного права на розвиток сучасних політичних режимів.

Ключові слова: процес глобалізації, політичний режим, асиміляція, дисиміляція, двополюсна міжнародна система, марксизм, ліберальна демократія, реальна політика, демократичний мир, капіталізм, економічна система, міжнародне право, гуманітарна інтервенція.

Мюллерсон Р. Изменения политических режимов в исторической, социальной, политической и правовой перспективе

Аннотация. Статья посвящена анализу трансформаций политических режимов на протяжении истории и влияния на них процесса глобализации. Исследован процесс ассимиляции и диссимилиации на протяжении истории человечества; исторические, философские и правовые подходы к изучению истории и тенденций развития обществ; проблемы либеральной демократии и демократического капитализма. Установлена сущность, исторические и теоретические основы становления, а также перспективы развития демократических обществ в условиях глобализации; прослежено влияние международного права на развитие современных политических режимов.

Ключевые слова: процесс глобализации, политический режим, ассимиляция, дисимилиация, двухполюсная международная система, марксизм, либеральная демокра-

¹ *Watson A.* The Evolution of International Society. — Oxford : Routledge, 1992. — P. 291.

² *Lieven A.* The Cold War and the Post-Cold War World. Reflections about World Leadership // *Russia in Global Affairs.* — 2011. — 29 December.

тия, реальная политика, демократический мир, капитализм, экономическая система, международное право, гуманитарная интервенция.

Müllerson R. Current Regime Changes in Historical, Social, Political and Legal Perspective

Annotation. The article deals with analysis of transformations of political regimes during the history and the influence of the globalization on them. The processes of dissimilation and assimilation in the history are examined as well as historical, philosophical and legal approaches to the study of the history and tendencies in the development of societies. Problems of liberal democracy and democratic capitalism are shown. Essence, historical and theoretical basis of democratic societies as well as perspectives of their development in the globalised world are studied. An influence of international law on the development of current political regimes is shown.

Key words: process of globalization, political regime, assimilation, dissimilation, bipolar international system, marxism, liberal democracy, real politics, democratic peace, capitalism, economic system, international law, humanitarian intervention.